रसो विषयरागः। अत एव च (विष्णुपु० अ० ४। अ० ४ गद्यम्) रामकृष्णपादीनां स्वदौपारोहण-सङ्गा "येऽपि तेषु भगवद्द्वेषानुरागिणः कोशलनगर-ज्ञानपदास्तेऽपि तन्मनस्तत्सङ्गोद्धतामापुरिति" वाचा-देव भक्तावनुरागशब्दः प्रयुक्त इति। तस्मादपि न ज्ञानं किन्त्वनुरागरूपैव भक्तिर्निःश्रेयसफलेति। ननु द्वेषविरोधित्वं न रागत्वे विरुद्धम् उदासीनत्वेनानैकान्त्यादिति चेत् उच्यते द्वेषकार्यं हि निवृत्तिस्तद्विरोधिनी प्रवृत्तिरिति। भवति च भक्तानां भजनीयानुवर्त्तनादौ प्रवृत्तिस्तद्विरोधिनां तदनुवर्त्तनादौ निवृत्तिः। एवञ्च कार्य्यसङ्खेन विरोधमभिप्रेत्य द्वेषप्रतिपक्षत्वमुक्तम्। तथा च प्रयोक्तव्यं भक्तिर्भजनीयगोचररागरूपा तदनुवर्त्तनादिहेतुहितसाधनताधीभिन्नात्मविशेषगुणत्वात् यद्वेषं तद्वैषं यथा द्वेषः। रागोत्कर्षेण तदनुवर्त्तनाद्युत्कर्षस्य दृष्टत्वात्। किन्तु यो यस्मिन् भक्तस्तत्तदौदासीन्याभावेऽवस्थते भक्तिस्तादृशानुवर्त्तनाद्यनुकूलद्वेषविरोधिगुणरूपा अनुवर्त्तनहेतुत्वात्मविशेषगुणत्वाद्धितसाधनताधीवदिति हितसाधनताधीत्वावाधसङ्कारेण परिशेषाद्रागत्वसिद्धिः। किञ्चैतत् भक्तिमतामिमित्वेतत्कैवतिकन्यायो विरोधिन्येव द्रष्टव्यः। (गी०। अ० ९। श्लो० ३२)। "मां हि पार्थ! व्यपाश्रित्य येऽपि स्युः पापयोनयः"। "किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्याः" इत्यादौ च। एवं (गी०। अ० १६। श्लो०१८) "मामात्मपरदेहेष्वित्यनेन द्वेषस्य संसारहेतुत्वात् तद्विरोधिगुणो जीवोपाधिपरिहारेण परात्मगोचरो राग एव भक्तिरूपः संसारनाशहेतुः। एतदेवोक्तं मामप्राप्यैवेति। चकारात् पुत्रादिरागस्तिरोऽपि रागत्वम्। प्रसिद्धं हि "पुत्रकान्वितेन कथयति मय्यनुरागं कोपोऽस्य"इत्यादौ। भक्तेर्ज्ञानान्तरत्वे तु पृथग्विरुद्धताकल्पने गौरवात्। स च रागः केषाञ्चिदिष्टसाधनताज्ञानजन्योऽपि यागादिवदिच्छारूप एव। अत्राङ्गं तु प्रीयाम्यनुरज्यामि नेच्छामीत्यादिप्रतीतेरागः पृथगेव द्वेषवत्। इच्छाया अभिलाषविषयत्वाद्रागस्य सिद्धासिद्धविषयत्वाच्च। प्रत्युत तस्येच्छात्वादिव्याप्यत्वकल्पनागौरवाच्चेति दिक्। तस्मात् तद्वशवर्त्तिरिति। ननु भक्तिः क्रियात्मिका वा च निःश्रेयसाय न कल्पते (तैत्ति। आरण्य०। शिक्षाप्रश्ने सूक्त २१) "न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैकेऽमृतत्वमानशुः" इत्यादिश्रुतिभ्य इत्याशङ्क्य परिहरन्नाह टी०। "न क्रिया ज्ञानमेवाज्ञानवत्" ७सू०। या भक्तिर्न क्रियात्मिका भवितुमर्हति प्रवृत्त्यानुपधानाभावात्। यत्र प्रवृत्त्यानुपधानं तत्र क्रियात्मकं यथा ज्ञानम्। तद्धि प्रमाणसम्पत्त्यधीनं न पुरुषेच्छया कर्त्तुमकर्त्तुमन्यथा कर्त्तुं शक्यते। तथा भक्तिरपि न हि रागिणां प्रसादादिविषयिणी इच्छाव्यापारेण तथा भवति भक्तिः किन्तु पूर्वसुकृतगौणभक्त्यादिसाधनाधीनेति"टी०। "अतएव फलानन्त्यम्" ८सू०। "अतः या न क्रियात्मिका अतएव तत्फलस्य निःश्रेयसस्यानन्त्यमुपपद्यते। अन्यथा (छा०। पृ०५२८) "तद्यथेह कर्मजितो लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यजितो लोकः क्षीयते"इत्यनेनास्यतत्फलस्यापि क्षयित्वं प्रसज्येतेति"टी०। "ततः प्रवृत्तिशब्दात् न ज्ञानमितरप्रवृत्तिवत्" ९सू०। "भवति हि भगवद्वाक्यं (गी०। अ० ७। श्लो० १९) "बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान् मां प्रपद्यते। वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः"इति। ज्ञानवतः प्रवृत्तिरूपा भक्तेर्ज्ञानहेतुत्वे नेदमुपपद्यते इतरप्रवृत्तिवदिति। यथा तदनन्तरं (गी०। अ० ७। श्लो०२०)। "कामैस्तैस्तैर्हृतज्ञानाः प्रपद्यन्तेऽन्यदेवताः"। इत्यनेन देवतान्तरप्रवृत्तिनिन्दासङ्खेनैव प्रवृत्तिः सूच्यते। तत्र देवताभक्तेरेव प्रवृत्तिशब्देन कथनं न तज्ज्ञानस्य। तस्या एव प्रवृत्तेरभयत्र प्रवृत्तिज्ञानात् इति। चकाराज्ज्ञानानन्त्यं गुणवत्त्वमपि ज्ञानत्वाभावे निदानम्। यथा (गी०।अ०१५। श्लो०१६)। "यो मामेवमसंमूढो जानाति पुरुषोत्तमम्। स सर्वविद्भजति मां सर्वभावेन भारत!" इति। तथा (गी०। अ०९। श्लो० १३)। "भजन्त्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम्। इति मत्वा भजन्ते मां बुधा भावसमन्विताः"। इति च। तस्मात् ज्ञानात्क्रिया। यद्यपि रागत्वेनैव ज्ञानभेदः सिद्धस्तथापि भक्तिशब्दो ब्रह्मज्ञाने गौण इति शङ्कानिरासार्थमेतत्। इदन्तु चिन्त्यते भगवद्गीतावाक्यानि न शब्दविधया वेदवत् प्रमाणम्। किन्तु भारतस्मृतित्वेन तथा च कथं शब्दादिति निर्देशः। अत्रैवेऽनुमितशब्दादिति व्याचक्षते। अत्रोच्यते अष्टादशकभगवद्वाक्यत्वमेव वेदत्वं तच्च गीताशास्त्रविशिष्टम्। अतएव भगवद्गीतासूपनिषदुपनिषदिति कथ्यते, वेदस्य त एव श्रोता व्याख्याता तथा च पुराणान्तरम् "गीता सुगीता कर्त्तव्या किमन्यैः शास्त्रविस्तरैः। या स्वयं पद्मनाभस्य मुखपद्मा-